

Az Adattároló és Feldolgozó Főosztálytól a Levéltári Főosztályig

Rendhagyó munkabeszámoló az első tizenöt évről

A volt állampárti politikai rendőrség megmaradt iratai közgyűjteménybe kerülésének szükségességét első ízben 1995-ben a Belügyminisztérium irattári anyagát feltérképezni, feltárni hivatott iratfelülvizsgáló bizottság ¹ jelentése fogalmazta meg. A bizottság követendő mintának az akkor már széles nemzetközi tekintéllyel rendelkező német „Gauck Hivatal” ² tekintette. Ebben a tárgykörben 1990-től zajló politikai disputa nemcsak a pártok között zajlott, hanem résztvevői voltak az erős érdekérvényesítő képességgel rendelkező ún. utódszervek, a nemzetbiztonsági szolgálatok és a civil szervezetek is. Sőt az iratok megismerhetőségének politikai ösztönzése ellenére a '90-es évek elején volt egy erőtlen próbálkozás a BM központi irattárának szaklevéltárrá nyilvánítása érdekében is. Végül 1996-ban az Országgyűlés módosította, kiegészítette az egyes fontos tisztségeket betöltő személyek átvilágításáról szóló 1994. évi XXIII. törvényt, ³ amelyben rendelkezett a Történeti Hivatal létrehozásáról, megfogalmazta annak alaptevékenységét, működésének keretszabályait. 1997. május 15-én a Történeti Hivatal elnökének beiktatásával vette kezdetét az intézmény története.

A Hivatal teendői részben klasszikus levéltári feladatok voltak, azonban sajátos jellegéből fakadóan, különösen a „szolgáltatások”, a közgyűjteménybe került iratanyag használata, hasznosítása tekintetében a jogalkotók speciális szabályokat állapítottak meg:

1. Mintegy szellemi, intellektuális kárpótlásként biztosították az érintett állampolgárok számára a róluk keletkeztetett adatok megismerését. Ennyiben tehát minden hazai levéltárhoz képest többletfeladatokkal látta el a Hivatal a jogalkotó, német mintára ingyenes adatkeresési és szolgáltatási feladatot írt elő számára.
2. A fenti törvényben körvonalazott tisztségeket betöltő személyek 1990 előtti állambiztonsági kapcsolatának ellenőrzéséhez adatszolgáltatási kötelezettséget írt elő az ún. átvilágító bizottság, a bizottság tagjainak ellenőrzéséhez pedig az Országgyűlés Nemzetbiztonsági Bizottsága, valamint a bíróságok számára.
3. Meghatározták a tudományos kutatás biztosításának sajátos szabályait.
4. Végül az 1996-os törvény még külön rendelkezett a közelmúlt tudományos igényességgel történő feltárásáról is.

Ennek a tevékenységnek végrehajtására kellett létrehozni a Hivatalon belül a feladatoknak megfelelően strukturált szervezeti egységeket.

A szervezetről, személyzetről

A Hivatal megalakulásakor az alaptevékenység ellátására létrehozott szervezeti egység elnevezése „Adattároló- és feldolgozó Főosztály” volt, két osztályra: az adattároló és az adatfeldolgozó osztályokra tagolódva. 1998 elején azonban már „Iratfeldolgozó és

¹ 5/1995. BM utasítással (1995. június 30.) létrehozott bizottság, amely jelentésében úgy fogalmazott, hogy „a Dokumentációs Osztályon őrzött iratanyagoknak az ügynöktörvény és az információs önrendelkezési jog miatt sajátos ügyviteli jellege van, ezért [...] az 1994. évi XXIII. tv. módosítása során Állambiztonsági Történeti Hivatalt javasolunk felállítani...”.

² Németül Gauck-Behörde. A volt Stasi-iratokat őrző közintézményt (Der Behörde des Bundesbeauftragten für die Unterlagen des Staatssicherheitsdienstes der ehemaligen DDR, rövidítve BStU) a hosszú és nehézkes megnevezése miatt a köznyelvben így hívják, ezzel is utalva az intézmény első vezetőjére, Joachim Gauckra.

³ Magyar Közlöny (MK), 1994/36. szám, a módosítást lásd: MK. 1996/61. szám.

Adatszolgáltató Főosztály”⁴ néven folytatódott a szakmai profil kialakítása. A főosztályon szervezetileg és a létszám tekintetében azonban csak 1998 novemberére tisztultak le a feladat- és hatáskörök, ugyancsak ekkorra lett valamennyi osztálynak felelős vezetője is. Mindez együtt járt azzal, hogy tovább finomodott a belső szervezeti struktúra. Az ellátandó feladatköröket figyelembe véve a következő elnevezésű részlegek működtek a továbbiakban: iratfeldolgozó, adatszolgáltató, hálózati nyilvántartó, adatrögzítő és informatikai osztályok.

2000-ben az Adatszolgáltató Osztály feladatainak megbontásával Állampolgári adatszolgáltató és a Tudományos kutatást előkészítő Osztályok kialakítására került sor. Ugyanekkor az Adatrögzítő és Informatikai Osztályhoz kerültek a levéltári anyag feldolgozásával kapcsolatos teendők, így az elnevezése Iratfeltárási- és Adatrögzítő Osztályra változott. Ez a felállítás 2003-ig, az Állambiztonság Szolgálatok Történeti Levéltárának létrejöttéig nem változott. 2003-ig az ügyfélszolgálat és a kutatószolgálat sem a főosztály részeként, hanem a Titkársági Főosztályon belül működött.

2003-tól – részben az új törvény alapján – a feladatok újraértelmezésével, bizonyos tennivalók jelentőségének csökkenésével vagy növekedésével, s végül a szaklevéltári jelleg hangsúlyosabbá tétele érdekében a következő szervezeti struktúrával alakult át a már nevében is levéltárként működő új intézmény szakmai főosztálya: a főosztály elnevezése Levéltári Főosztályra változott. A jogelődől öröklött szervezeti felépítés módosításának leglényegesebb alapelve az volt, hogy minden hagyományos levéltári tevékenységet végző osztály a főosztály szervezeti rendjébe helyeződjön. Az intézmény szervezeti átalakítása az alábbiakban érintette a főosztályt: a Titkárságról a főosztályhoz került az Ügyfél- és Kutatószolgálati Osztály. A levéltárnak a kutatással kapcsolatos tennivalóit egy szervezeti egységhez telepítettük, ezért a kutatószolgálat beolvadt a Kutatást előkészítő Osztályba. A Hálózati nyilvántartó Osztály önállósága megszűnt, a feladatok az Iratfeldolgozó és Informatikai osztályhoz kerültek. Megmaradt elnevezésében és az ellátandó feladatok tekintetében is az Állampolgári adatszolgáltató Osztály, azonban az Ügyfélszolgálati Osztály önálló szervezeti egységként folytatta tevékenységét.

A hagyományos levéltári munka előtérbe helyezésével, kiemelésével a levéltári anyag használatosságának felgyorsítását kívánta elérni az intézmény vezetése, amikor 2006-ban „Iratfeldolgozó osztály” néven új, önálló szervezeti egységet alakított ki. Az osztály létrehozásával a szakmai feladatok közül nagyobb hangsúlyt kapott az iratok rendezése és a számítógépes feldolgozás mellett a tradicionális levéltári segédletek készítése, beleértve a levéltári nyilvántartások vezetését és az iratraktárak működtetését. A másik osztály „Informatikai, adatrögzítő és állományvédelmi osztály” néven működött tovább. Idesorolódott minden olyan levéltári feladat, amelynek az ellátása az informatikához kapcsolódott, hozzáteve az állományvédelmet is, különös tekintettel a preventív állományvédelemre (az iratok digitalizálására). A szervezeti kettéválással külön-külön is nagyobb hangsúlyt kaptak olyan feladatcsoportok, amelyek alapvetően meghatározzák a többi szervezeti egység, különösen a törvényi felhatalmazás alapján szolgálatot nyújtó osztályok munkájának színvonalát, hatékonyságát.

1997 őszén 38 munkatárssal kezdte meg munkáját a Hivatal, amelyből 20 kolléga tartozott a főosztály kötelékébe. A költségvetésben jóváhagyott létszám 1998-ban azonban már 72 főre duzzadt, ebből 11 fővel bővült a főosztály létszáma. A személyzet egyrészt a Belügyminisztériumtól átvett, korábban a Központi Irattárban vagy a Dokumentációs Osztályon dolgozók egy részéből állt, néhány gazdasági és levéltári szakember került át a honvédségtől a Hivatal állományába, és mintegy tucatnyi levéltáros hagyta ott a Magyar Országos Levéltárat azzal a céllal, hogy részese lehessen egy előzmények nélküli új szaklevéltár megteremtésének. Az évek során a létszámbővülésnek, de a szervezeti és feladatváltozásoknak is köszönhetően a kezdetekhez képest, többségükben az egyetemekről kikerült friss diplomásokkal,

⁴ Minden, a továbbiakban olvasható konkrét név- vagy számadat a főosztály éves munkabeszámolóiból származik. A nagyobb szervezeti változások nyomon követhetők a szervezeti és működési szabályzatokban.

megháromszorozódott a főosztály létszáma. A sokrétű szakmai feladatok ellátása során azonban egy-egy területre így sem jutott/jut elegendő munkatárs.⁵

Az iratokról

A törvény tételesen felsorolta a Történeti Hivatal illetékességi körébe tartozó iratokat, és meghatározta az iratok évkörét, időkeretét.⁶ Ennek szellemében kezdődött meg 1997 nyarán az iratátvétel a Belügyminisztérium két szervezeti egységétől: az Adatfeldolgozó Hivatal Dokumentációs Osztályától és a Központi Irattártól, amit az 1997. szeptember 15-ei, Zsuffa István közigazgatási államtitkár és Markó György, a Hivatal elnöke aláírásával ellátott átadás-átvételi megállapodás és az ehhez csatolt mintegy 2 ezer oldalnyi jegyzék zárta le.⁷

Az átvételt követően némi szervezettörténeti kutatás, illetve az iratanyag feltérképezése, alapszintű feltárása után tudtuk csak kialakítani az iratok levéltári rendszerezésének koncepcióját. A rendszer kialakításánál mindkét rendező elvet (a provenienciát és a pertinenciát) figyelembe kellett venni, annál is inkább, mert már eredetileg az irattári rendet is – feltételezhetően nem a szakmai irányelvek, hanem praktikus szempontok miatt – így alakították ki. Az átvett levéltári anyagnak e két nagy csoportjából, a szervezeti egységekhez kapcsolódó (proveniencia) és a szervezeti egységekhez nem kapcsolható (pertinencia) iratok köréből kellett szakmailag megalapozott, áttekinthető rendszert létrehozni oly módon, hogy az 1944 és 1990 között működött államvédelmi/állambiztonsági szervek valamennyi irategyüttesét – köztük azokat is, amelyek beszállításában még máig is csak reménykedhetünk – be lehessen sorolni.

Ez az 1998-ban kialakított levéltári rend képezi máig az alapját a levéltári anyag rendszerének. Az öt szekcióba sorolt iratanyagot fondokra, azon belül állagokra és sorozatokra tagoltuk. A felületes szemlélődő számára túlságosan tagoltnak tűnő rendszerrel az volt a célunk, hogy a számos kis terjedelmű irategyüttesről is minél alaposabb ismeretet nyújtsunk az érdeklődőknek.⁸

Az egyes szekciókba az alábbi típusú iratok kerültek:

1. szekció: Állambiztonsági (államvédelmi) szervek szervezetével, működésével kapcsolatos iratok. Ez a szekció tartalmazza a volt államvédelmi/állambiztonsági szervek szervezeti egységeinek megmaradt, rekonstruálható irattári anyagát.

2. szekció: Szervezeti egységhez nem kapcsolódó állambiztonsági iratok. Ebben a szekcióban található a több szerv vagy szervezeti egység által keletkeztetett és együtt kezelt, illetőleg a pertinencia elve alapján még az iratképző által valamilyen szempont szerint külön kezelt irategyüttesek.

3. szekció: Hálózati, operatív és vizsgálati dossziék. Ez a szekció fogja össze a levéltár iratainak döntő többségét kitevő, dossziékba rendezett iratokat. Tartalmuk szerint titkos eszközökkel és módszerekkel összegyűjtött egyedi történetek, események, intézkedések dokumentumai, vagy pedig már a nyilvános vizsgálati szakaszban a letartóztatottakkal kapcsolatosan a politikai rendőrség eljárási mozzanatait tartalmazzák.

4. szekció: Gyűjtemények. Az állambiztonsági szervek által használt háttéranyagok és a levéltárnak átadott letétek, ajándékok gyűjteménye.

5. szekció: 1990 után keletkezett iratok. Törvényi felhatalmazással a levéltár illetékességi körébe tartozó, 1990 után keletkezett iratok sorolhatók ide.

⁵ Mindezt a következő néhány példa szemléletesen bizonyítja: folyamatosan 4-5 fő végzi a számítógépes adatrögzítést, általában ketten-hárman digitalizálják a levéltári anyagot, egy munkatárs felügyeli a közlevéltárak között is az egyik legforgalmasabb kutatószolgálatot, s végül mindössze 6 fő levéltáros végzi alaptevékenységként a levéltári anyag rendezését, feldolgozását.

⁶ Az 1996. július 31-én hatályba lépett *Egyes fontos tisztséget betöltő személyek ellenőrzéséről és a Történeti Hivatalról szóló 1994. évi XXIII. tv.* 1. § a. pontja és a 25/A. § (1) a–c. pontjai részletezik az iratokat.

⁷ Az egykori állambiztonsági szervek és azok iratai Németországban és Magyarországon. Az 1997. október 8-i konferencia jegyzőkönyve. 1956-os Intézet, Budapest, 1998. 59.

⁸ A fond- és állagjegyzék aktuális állapota megtekinthető a levéltár honlapján (www.abtl.hu).

Ez utóbbi szekciónak rövid ideig, 2001 nyarától 2003 tavaszáig, különösen volt létjogosultsága, mivel a Hivatal működését szabályozó törvény 2001. évi módosításával⁹ a Történeti Hivatal feladatkörébe került a polgári nemzetbiztonsági szolgálatoknál keletkezett köziratok kezelésének levéltári ellenőrzése. Mindez akkor előrevetítette annak a lehetőségét, hogy az 1990 után keletkezett, levéltárárett nemzetbiztonsági iratok majd a Történeti Hivatal kezelésébe kerüljenek.

A szekciók további belső tagolását úgy alakítottuk ki, hogy a későbbi iratátvételek során a levéltárba kerülő, a rendszerben még nem nevesített irategyüttesek is beleilleszthetők legyenek a struktúrába.

Az 1998 januárjában készített elsődleges felmérés szerint 3261 ifm (iratfolyóméter) iratanyagot vettünk birtokba a Belügyminisztérium alagsorának négy helyiségében (trezorjában).¹⁰ 1999-ben azonban a tételes állományrevízió során kiderült, hogy valójában mindössze 2422 folyóméter az átvett iratanyag, ugyanis a Hivatal megalakulása előtt a nemzetbiztonsági szolgálatok még utoljára alaposan megritkították a dobozokban elhelyezett állambiztonsági iratokat, dossziékat, és a maguk számára fontosakat átszállították saját irattáraikba.¹¹ Az eltelt 15 évben a levéltárban őrzött iratanyag mennyisége megduplázódott. Ez jórészt annak volt köszönhető, hogy a levéltár működését újraszabályozó 2003-as törvényben¹² a határidők megjelölésével írták elő a levéltár illetékességi körébe tartozó szervek számára az irattárakban lévő, 1944. december 21. és 1990. február 14. között keletkezett irataik titokvédelmi szempontból történő felülvizsgálatát és a megszűnt minősítésű iratok levéltárba adását. A 2003 és 2005 között végrehajtott iratátvétel során mintegy 764 ifm-rel gyarapodott a levéltár iratállománya. Szakmai szempontból az iratátadásnak az általános levéltári gyakorlattól eltérő módja miatt¹³ az átadott iratok ellenőrzése a levéltárosok sok munkaóráját vette igénybe. Egyrészt maguk a jegyzékek – részletességük dacára – rendkívül információszegények voltak, az iratanyag tartalmáról alig tájékoztattak. Másrészt az úgynevezett szűlés (működési) iratokat nem szervezeti egységenként, a korabeli segédleteikkel együtt, hanem összekeverve, rendezetlenül adták át a levéltárnak, darabszintű jegyzék kíséretében, s mindezt az iratátadó bizottság asszisztenciája mellett.¹⁴ A törvényi előírás ellenére nagyobb mennyiségű levéltári anyagot csak a volt Információs Hivatal (260 ifm) és a Nemzetbiztonsági Hivatal (333 ifm) adott át.

A működő nemzetbiztonsági szolgálatok szóbeli tájékoztatása alapján összesen mintegy 300 folyóméternyi, papíralapú irat vár még levéltári átadásra, valójában azonban levéltári szakembernek még nem volt lehetősége a Történeti Levéltárat megillető iratanyag helyszíni felmérésére. A BM irattárában hátrahagyott üres dobozokat és a Történeti Levéltár kezelésébe került úgynevezett O-naplók bejegyzéseit is figyelembe véve a legjelentősebb mennyiségű levéltári anyag átadása elsősorban a volt Katonai Biztonsági Hivatal jogutódjától lenne (el)várható.

A működésről, a levéltári szolgáltatásokról

⁹ MK. 2001/75. szám.

¹⁰ 1950-ig a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank trezortermei voltak a később titkos központi irattárrá átalakított helyiségek.

¹¹ Az egy évvel korábbi felmérésnél ugyanis minden iratanyagot tartalmazó dobozt egységesen azonos terjedelműnek tekintettünk.

¹² MK. 2003/4. szám. A 2003. évi III. tv. 12. § (6)–(8) bekezdései szerint az első szakaszban az 1970 előtt keletkezett iratokat 2003 nyarán, a második szakaszban az 1970 és 1979 között keletkezett iratokat 2004 elején, a harmadik szakaszban pedig az 1980-ban, illetve 1980 után keletkezett iratok átadását 2005. február végéig kellett lebonyolítani.

¹³ A 2003. évi III. tv. végrehajtására kiadott 43/2003. (III. 31.) Korm. rendeletnek az 1. számú mellékletében határozták meg az átadási jegyzéken feltüntetendő adatokat. Az ebben foglaltak mind a hatályos levéltári szabályokkal, mind pedig a korábbi gyakorlattal ellentétesek voltak. A dobozok számát nem kellett feltüntetni, a főkönyvi számot, a példány- és lapszámot viszont igen.

¹⁴ A tapasztalatokat összegző jelentés olvasható az „Ügynöklistán évadja”. Beszámoló az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára 2005. évi működéséről című kiadványban (ABTL, Budapest, 2006. 24–37.).

A levéltári törvényben megfogalmazott feladatokon túl az intézmény megalakulásakor az elektronikus és az írott sajtóban napirenden tartott, ezáltal a közérdeklődés középpontjába került két feladatcsoport ellátására kellett különös hangsúlyt helyezni. Az egyik a közélet megtisztulását segítő „lusztrációs” eljáráshoz az úgynevezett Átvilágító Bizottság számára az adatszolgáltatás, a másik az állampolgárok információs önrendelkezési jogának biztosítása volt. E mellett levéltárként gondoskodni kellett a közelmúlt kollektív emlékezetének tisztábban látását segítő tudományos kutatások feltételeinek megteremtéséről is. Mindezen „szolgáltatások” megfelelő színvonalú ellátásának elemi feltétele volt az átvett anyag ismerete, megfelelő korabeli vagy újonnan készített levéltári segédletek megléte.

Az egykori hálózati nyilvántartás kezelése nem okozott gondot, megfelelően karban tartott, rendezett anyagként vette át a Hivatal. Az ügynöki beszerzés folyamatát dokumentáló B-dossziék nyilvántartó könyvei azonban csak az 1956–1962 közötti évkörben, töredékesen kerültek a levéltárba. Hasonlóan töredékesek voltak a nyilvántartáshoz kapcsolódó dossziék is, amelyeknek csak egy részéről tudható, hogy megsemmisítették-e, avagy nem. A jóval nagyobb mennyiségű M(unka)-dossziéknál azonban, ha annak archív (irattári) száma nem szerepelt a hálózati nyilvántartáson (6-os kartonon), a jelentést adó személyazonossága nemigen (volt) megállapítható. Ilyen feltételek között az átvilágítási eljárásokhoz a kollégák 1997 és 2005 között mintegy 9000 személyről szolgáltatott adatokat, vagy juttatták el a nemleges választ a hivatalos megkeresésekre. A 2003-as törvény már a társadalom szélesebb körének – az állampolgárok és a tudományos kutatók számára egyaránt – lehetőséget adott az állambiztonsági szervek munkáját segítő személyek megismerésére. A tudományos kutatók ez idő alatt közel 12 000 fedőnév tulajdonosának valódi nevét kívánták megismerni, és mintegy 8000 személy esetében kérték az esetleges hálózati múltjuk ellenőrzését. A levéltárhoz fordult állampolgárok is – néhány kivételtől eltekintve – kérték a róluk jelentő hálózati személy azonosítását. Az eredményes iratkeresések során, kerekítve, 7000 fedőnév esetében sikerült felfedni számukra a róluk jelentő ügynökök személyazonosságát. A 2003. évi III. tv. bárki számára lehetőséget ad a közszereplők esetleges hálózati múltjának megismerésére: ez idáig összesen 825 esetben kívántak magánszemélyek élni ezen törvényi lehetőséggel.

A másik kiemelt feladat az volt, hogy a Hivatal minél előbb kinyithassa kapuit azon állampolgárok előtt, akik, élve információs önrendelkezési jogukkal, meg kívánták ismerni a róluk és családtagjaikról összegyűjtött adatokat. Ennek a Történeti Hivatal eleget is tett, 1997. szeptember 1-jével megnyitotta ügyfélszolgálati irodáját a Belügyminisztérium épületében, függetlenül attól, hogy az iratanyag rendezettsége vagy feldolgozottsága akkor még távolról sem biztosította a megbízható adatszolgáltatás alapvető feltételeit. Az első hónapban személyesen vagy levélben jelentkező több mint 800 állampolgár gyors és szakszerű kiszolgálására sem volt még megfelelően felkészülve a Hivatal, ami a korabeli sajtó egy részének állandó témát adott.¹⁵

A jogellenesen gyűjtött személyes adatok megismerhetőségéről, annak korlátairól az 1990-es évek elejétől szakmai és civil körökben egyaránt élénk vita folyt, a téma megjárta az Alkotmánybíróságot és az Adatvédelmi Biztos hivatalát is. Abban minden fél egyetértett, hogy a volt titkosszolgálatok áldozatainak joguk van megtudni azt, hogy milyen adatokat gyűjtöttek, mit jelentettek róluk, de joguk van arra is, hogy ezen adatok másoknak történő kiszolgáltatását megtiltsák, sőt kérhessék személyazonosító adataik törlését is. Az 1996-ban elfogadott törvényben az utóbbi alkotmányos jogok érvényesülése érdekében vezették be a helyesbítés és a zárolás intézményét. Az adattörlésről azonban az Országgyűlés nem rendelkezett, de nem is tiltotta, holott a levéltári törvényben megfogalmazott alapelv szerint történeti értéket képviselő iratok nem semmisíthetők meg. 2001-ben szerencsére ezt a hiányosságot pótolta a jogalkotó.¹⁶

¹⁵ Az *Élet és Irodalom* c. hetilapban „A Történeti Hivatal áldozatai” néven külön rovatban írták meg jó néhányan a vélt vagy valós panaszait, különösen a kiadott iratmásolatok anonimizálási gyakorlata miatt.

¹⁶ Ennek a kérdésnek az utólagos jogi pontosítása miatt sajnos egy esetben jogerős bírósági ítélet alapján meg kellett semmisíteni egy darab, mikrofilmen tárolt 6-os kartont.

Az állampolgári információs önrendelkezési jog rendkívül kényes kérdéskörét a törvény egy paragrafusba sűrítve szabályozta, szinte lehetetlen helyzetbe hozva ezzel az iratokat alig ismerő, jogértelmezési jártassággal és kellő anyagismerettel nem rendelkező szakembereket. A hónapok, évek során lépésről lépésre összegyűjtött tapasztalatokat írásba foglaló belső útmutatók adtak csak lassacskán eligazodást, nyújtottak segítséget az iratok előkészítéséhez. El kell ismerni, hogy a kezdeti rutintalanság, a személyes adatok védelmének túl merev értelmezése miatt az előkészítő munkát ért kritikák egy része bizony jogos volt. Az elmúlt 15 évben 30 000 állampolgár – jó részük többször is – élt alkotmányos jogával, s kérte a róla és/vagy hozzátartozójáról gyűjtött iratokat. Ezen kérések alapján az Ügyfélszolgálati Osztály munkatársai közel 600 000 oldalnyi iratmásolatot bocsátottak térítésmentesen az érdeklődők rendelkezésére. Az iratokban fellelhető elkobzott magániratokat, személyes tárgyakat – kérésre – eredetiben adtuk vissza jogos tulajdonosának, azok engedélyével a másolatokat megőrizve a levéltári anyagban.

1990 után a fokozatosan kutathatóvá vált állampárti iratok sorában szinte utolsóként ismerhette meg a korszakot kutató történészszakma a titkosszolgálatok iratait. A politikai rendőrség sajátos feladataiból fakadóan az általuk keletkeztetett iratok főként személyekről, családokról, baráti társaságokról, ellenségesnek minősített csoportokról szólnak, akikről titkosan, sokszor nem ellenőrzött vagy a félreinformálás okán téves információkat gyűjtöttek össze. Ebből adódóan a személyes adatok ezeknél a történeti forrásoknál nehezen kerülhetők meg, a személyiségi jogok tiszteletben tartása, védelme – mint alkotmányos alapjog – viszont a tudományos kutatás korlátját jelentette/jelenti, másfelől azonban a társadalomnak joga van történelmének, így a közelmúlt eseményeinek megismeréséhez. Az érdekek közötti megfelelő egyensúlyt a törvénynek nem sikerült megteremtenie, alkotmánybíróági határozat¹⁷ és adatvédelmi biztosi ajánlások¹⁸ adtak elvi eligazodást a jogszerű munkafolyamat kialakításához.

A nem egyértelmű jogi háttér mellett eleinte a kutatók kiszolgáltatásánál további problémát okozott a kutatási segédletek hiánya. Kezdetekben a már bevált belügyminisztériumi metodikával kellett dolgozni, a kutatási témával kapcsolatba hozható személyeket keresték meg az úgynevezett operatív nyilvántartásban a hivatal munkatársai. A későbbiekben részletesen ismertetett informatikai rendszer kiépülésével, a számítógépes adatbázis gazdagodásával, illetve a hagyományos raktári jegyzékek szaporodásával, valamint az elmúlt másfél évtized tapasztalatával munkatársaink ma már magabiztosan segítik a kutatómunkát.

Minden nehézség ellenére is csak néhány esetben fordult elő az elmúlt másfél évtizedben, hogy a benyújtott kutatási témához a referensek egyáltalán nem tudtak semmilyen levéltári anyagot prezentálni. Napjainkra a rendező-feldolgozó munkának köszönhetően a levéltári anyag mindössze 3%-ához nincs sem korabeli, sem a levéltárosok által készített valamilyen szintű kutatási segédlet. A kutatómunkát segítő referenseknek – a témába illő „előkutatásokon” túl – a személyes adatok védelmét szolgáló korlátozó rendelkezésekre figyelemmel a törvényben megállapított védelmi idő lejártáig a szenzitív adatok egy meghatározott körét az iratokban le kell takarniuk. A statisztikai adatok alapján az összes kiadott fénymásolat mindössze 4-5%-án kell elvégezni valamilyen anonimizálást – ami leggyakrabban egy-két mondat vagy szó kitakarását jelenti –, ez a történelmi események megismerését lényegében nem akadályozza. Összességében 1997 és 2011 között a tudományos kutatók közel 2800 témában nyújtottak be kérelmet, akik több mint 31 000 alkalommal keresték fel a levéltár kutatótermét, és a kutatott levéltári anyagról számukra több mint 800 000 oldalnyi fénymásolatot, valamint 7500 fotó másolatát készítettük el.

15 év informatika

¹⁷ 60/1994. (XII.24.) ÁB-határozat. MK. 1994/124. szám.

¹⁸ Az adatvédelmi biztostól számos esetben kértek állásfoglalást a tudományos kutatók, de a Történeti Levéltár is. Az első átfogó ajánlás ebben a tárgykörben 1996. február 11-én született meg, amely befolyásolta a Hivatal, majd a Történeti Levéltár „anonimizálási” gyakorlatának kialakítását. *Az Adatvédelmi Biztos beszámolója, 1995–1996.* Adatvédelmi Biztos Irodája, Budapest, 1997. 207–218.

Az 1997-ben alapított Történeti Hivatal, illetve a 2003 után Történeti Levéltár néven újjáalakult intézmény a kezdetektől kiemelt feladatának tekintette az iratanyag informatikai eszközökkel és megoldásokkal támogatott feldolgozását és az ehhez szükséges számítástechnikai infrastruktúra kiépítését. A levéltár informatikai rendszerének tervezése és kialakítása során követett alapelveket, valamint a feladat ellátására kifejlesztett központi adatbázis technikai jellemzőit korábban részletesen ismertettük már,¹⁹ ezért itt csak az iratanyag és a feldolgozás legfontosabb jellemzőit, valamint az elmúlt fél évtized fejlesztéseinek eredményeit tekintjük át.

A levéltár alapításakor megörökölt iratanyagra általában jellemző volt a rendezetlenség, a levéltári struktúra hiánya, valamint a korabeli segédletek részben használhatatlan, részben rendkívül hiányos állapota. Mindezekhez járult az állambiztonsági szervek által évtizedekig folyamatosan használt dossziék rendkívül rossz fizikai állapota, amely a jogszabályok által meghatározott feladatok ellátása – vagyis az állampolgári adatszolgáltatás és a tudományos kutatás biztosítása – során csak még tovább romlott.

A levéltári anyag feldolgozására szolgáló informatikai rendszert ennek megfelelően úgy kellett megtervezni, hogy egyszerre szolgálja az iratanyagban szereplő akár többmillió névanyag gyors és precíz visszakereshetőségét, a tudományos kutatás szempontjából lényeges tematikus kereséseket, a digitalizált állományok gördülékeny kezelését, ezenkívül ellássa a kutatói és ügyfélszolgálati nyilvántartási feladatokat is.

A Történeti Hivatal megalakulása utáni évben, tehát 1998 elején megkezdődött már az iratanyag digitalizálása és a dossziék számítógépes névmutatóinak készítése. Ezen adatrögzítések eredményeit ugyan csak később, az integrált központi adatbázis 2001-es létrehozásakor egységesítettük, lényegében azonban az intézmény alapításától kezdve zajlik az iratok számítástechnikai feldolgozása. E munka eredményeként 2012 októberéig az ABTLINFO központi adatbázisban már összesen közel kétszázezer (pontosan 193 104) dosszié vagy dosszié-típusú irategyüttes adatait rögzítettük. Ezen iratokhoz az elmúlt 15 évben létrehoztunk egy háromnegyed millió „megfigyelt” és „megfigyelő” személyes adatait tartalmazó névmutató rendszert, ami – tekintve, hogy egy-egy áldozat több vagy akár több tucat dossziében is szerepelhet – bőven millió feletti „találati halmazt” jelent a keresések során. A kezdetektől folyamatosan végzett, időnként azonban külső erőforrások bevonásával nagyobb lendületet vett digitalizálási munkálatok eredményeként a központi adatbázis mára mintegy 1,6 millió oldalnyi digitális állományt tartalmaz, amelyhez hozzájárul még több százezer oldal már digitalizált, de az adatbázisba még be nem töltött elektronikus iratmásolat is. Az iratanyagban az egyes dossziék mellékleteként vagy önálló albumokba, gyűjteményekbe rendezett fényképanyag szkennelése, a fotóanyagok digitalizálására vonatkozó egyedi kritériumoknak megfelelően, szintén évek óta zajlik: e munka eredménye a központi informatikai rendszer egyedi fotóadatbázisa, mely jelenleg már több mint 11 000 tételt tartalmaz.

2009 és 2011 között a levéltár az úgynevezett Norvég Alap támogatásával komplex állományvédelmi (savtalanítási) programot valósított meg, amely a levéltár informatikai rendszerére is jelentős hatással volt. A több mint 1,3 millió oldalnyi veszélyeztetett állapotú levéltári anyag tömeges digitalizálása és savtalanítása ugyanis jelentős informatikai fejlesztéseket követelt meg mind a szerver- és háttértároló-kapacitás, mind pedig a teljes munkafolyamat adminisztrációját biztosító, egyedi fejlesztésű szoftver tekintetében. A hatalmas mennyiségű digitális állomány tárolása és folyamatos elérhetősége érdekében a meglévők mellé egy új szerver számítógépet, valamint diszkes tárolóegységet kellett beszerezni és a működő rendszerbe integrálni. A savtalanítási munkafolyamat, amelynek kivitelezésében a levéltár számos munkatársa vett részt, érthető okokból a legkeresettebb iratanyagokat érintette elsősorban, ezért nagy hangsúlyt fektettünk arra, hogy a folyamatba bekerült dossziék aktuális állapotának

¹⁹ Lásd Cseh Gergő Bendegúz – Lux Zoltán: Informatika a Történeti Levéltárban. In *Trezor 3. Az átmenet évkönyve 2003*. Szerk. Gyarmati György. Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, Budapest, 2004. 283–294.

és helyének nyomon követését informatikai eszközökkel is támogassuk. E feladat ellátása érdekében a levéltár informatikusa egyedi programot fejlesztett ki, amelynek révén az egész munkafolyamat nyomon követhetővé és ellenőrizhetővé vált. A Norvég Alap által támogatott program befejeztével a levéltár saját erőforrásai függvényében tovább folytatja az iratanyag savtalanítását és digitalizálását, így a program vezetése és szükség szerinti karbantartása is folyamatos.

A levéltár központi adatbázisának eredeti funkcionálisai idővel folyamatosan bővültek, illetve átalakultak, mivel egyfelől a napi adatrögzítési és használati gyakorlat során a felhasználók – elsősorban a levéltár munkatársai, de mind nagyobb mértékben a kutatók – által megfogalmazott igényekhez próbáltunk alkalmazkodni a fejlesztések során, másfelől pedig több új fejlesztésre is lehetőségünk nyílt pályázati vagy saját erőforrásból.

Ezen új fejlesztések közül feltétlenül meg kell említeni a teljes iratanyag nyilvántartására szolgáló adatbázis-modult, a fentebb már említett fotóadatbázist, az archontológiai adatbázist, a parancsgyűjteményt, valamint az iratanyag digitális előkészítésére, elektronikus anonimizálására szolgáló egyedi fejlesztést.

Mint korábban említettük, a levéltári anyag feldolgozására szolgáló számítástechnikai rendszer a kezdetektől elsősorban a legkutatottabb irategyüttesre, a dossziékre koncentrált; az egykori állambiztonsági szervek úgynevezett működési irataira ebből a szempontból sokáig kevesebb figyelem jutott. Ennek érdekében fejlesztettük ki a teljes levéltári rendszert „lefedő” nyilvántartást, amelynek bevezetése és tesztelése jelenleg van folyamatban.

Szintén a központi informatikai rendszer részét képezi a fotóanyag egyedi feldolgozási szempontjait tükröző fotóadatbázis, valamint az egykori állambiztonsági szervek alkalmazottainak hivatali pályáját bemutató archontológiai adatbázis.

Az ABTLINFO legújabb fejlesztése az iratok elektronikus anonimizálására és kutatásra való előkészítésére szolgáló adatbázis-modul: ennek a funkciónak a közeljövőben várható bevezetése minden bizonnyal jelentős mértékben csökkenteni fogja az állampolgári és kutatói irat-előkészítés időtartamát és papírfelhasználását, ezenkívül megkíméli majd az egyébként is veszélyeztetett fizikai állapotú levéltári anyagot a napi igénybevételtől.

A központi adatbázistól függetlenül, de a levéltár informatikai koncepciójába illeszkedően készült el az NKA támogatásával 2012-ben a levéltár parancsgyűjteménye, mely az interneten keresztül az egykori állambiztonsági vonatkozású normák, parancsok, utasítások keresésére, szűrésére és szöveges tartalmuk megjelenítésére nyújt lehetőséget bárki számára.

Fontos kiemelni, hogy a központi adatbázis legfontosabb adattartalmai regisztrált kutatóink számára már az interneten keresztül is hozzáférhetők, a fent említett fotó- és az archontológiai adatbázist pedig bárki szabadon megtekintheti akár otthonról is.

Az informatikai és levéltári-történettudományi szolgáltatások korántsem lebecsülendő „terméke” a levéltár 2012-ben 6. évfolyamát záró *Betekintő* című internetes folyóirata, amely a kezdeti szűk szerzői és olvasói kört átlépve mára az egyik legolvasottabb történeti folyóirattá vált.²⁰

Megjelenés a szakmai közéletben, egyéb tennivalók

A hatályos jogi szabályozás szerint a levéltár alaptevékenységét csak szakirányú felsőfokú végzettséggel rendelkező diplomások láthatják el. A munkatársak kiválasztásánál az sem volt elhanyagolható szempont, hogy a korszakot ismerő, a korszak iránt érdeklődő szakemberek kerüljenek az intézményhez. A főosztály feladatainak sokaságából adódóan munkakörük a feladatoknak csak egy-egy kis szeletét fedik le, viszont azon a területen rendkívül alapos, szisztematikus tudásra tesznek szert. Más levéltárakhoz hasonlóan a főosztályon dolgozó diplomások a megszerzett tudást saját szakmai pályafutásuk során is hasznosították, másrészt „hivatalból” is részt kellett

²⁰ A *Betekintőről* lásd még jelen számunkban Okváth Imre írását!

venniük olyan programokban és feladatokban, amelyeket a levéltár más intézménnyel közösen vagy megállapodás alapján szolgáltatásként végzett.

A kezdetektől számos kolléga vett részt szakmai szervezetek munkájában, tartott előadást konferenciákon, a megjelentetett önálló kötetekről, tanulmányokról, dolgozatokról pedig az évente megjelenő publikációs jegyzék tanúskodik. A főosztály munkatársai az egyéni tudományos teljesítményeken és a napi szakmai feladatokon túl az „összintézeti” munkáknak is aktív közreműködői voltak. Ezek közül néhányat mindenképpen érdemes megemlíteni.

Már 1998-ban tematikusan válogatott iratmásolatokat készítettünk elő kiállításokhoz, így az Iparművészeti Múzeumban megnyílt *Internet-Galaxis '98* című kiállításra a *Tilos művészet* címmel gyűjtöttünk össze levéltári forrásokat. A munkatársakat a kiállításról tájékoztató elnöki körlevél²¹ úgy fogalmazott, hogy „a civil társadalom felé való nyitás érdekében a mostani bemutatót a Történeti Hivatal által később megrendezésre kerülő kiállítás-sorozat első rendezvényének tekintjük”, amelyet valóban még számos kiállítás és a kutatási eredményeinket bemutató konferencia követett. Még ebben az évben a Hadtörténelmi Levéltár és a Közép-Európai Egyetem (CEU) rendezésében megnyílt kiállításra március 15-ével kapcsolatos iratmásolatokat készítettünk elő, valamint közreműködtünk a Belügyminisztérium épületében szervezett „Nyílt napokra” a Történeti Hivatalt bemutató kamara-kiállítás rendezésében is.

A Történeti Hivatal új székházában 1999. szeptember végén megnyílt *Hálózat* című kiállításhoz, valamint a december közepén bemutatott, az ÁVH történetét reprezentáló kiállításhoz iratokat szolgáltatunk, közreműködtünk a megrendezésükben. 2001-ben a Terror Háza Múzeumban megnyíló időszaki kiállításhoz a megadott szempontok alapján levéltári forrásokat gyűjtöttünk, illetve szkennelésre előkészítettük azokat.

A Magyar Kormány és a washingtoni Holocaust Múzeum között megkötött adatvédelmi szerződés²² alapján 2003 és 2009 között a magyar holokauszttal kapcsolatos iratainkról állítottunk össze jegyzéket, majd az iratok szkennelését követően a digitális másolatokat eljuttattuk a Múzeumhoz. Összesen 93 darab DVD-n 1074 dossziéból 93 000 oldalnyi iratmásolatot adtunk át két szakaszban.

A Főosztály munkatársai közül többen részt vettek a Budapest Főváros Levéltárával közösen zajló adatfeltárásban, amelynek eredményeként az 1956-os forradalom budapesti elítélteinek adatbázisát kiegészítettük a Történeti Levéltárban található adatokkal, a *Rubicon* című folyóirat 2004. évi 8–9. tematikus számához pedig korabeli forrásokat válogattunk.

2006-ban a Levéltári Főosztály valamennyi szervezeti egységénél kiemelt szerepet kaptak az 1956-os forradalom 50. évfordulójához kapcsolódó tennivalók. Az Iratfeldolgozó Osztály a forradalommal kapcsolatos dokumentumok feldolgozásával, a belső kutatásokhoz történő adatszolgáltatással, a külső intézeti kiállításokon való közreműködéssel járult hozzá az évforduló megünnepléséhez, továbbá részt vettünk a levéltár által szervezett '56-os kiállítás előkészítésében, rendezésében. A Magyar Országos Levéltár koordinálásával elkészült, Nagy Imre és társai peranyagát bemutató DVD megjelentetésében is közreműködtünk.

2006-tól kutatásokat folytattunk a III. Főcsoportfőnökség szervezeti felépítésének feltérképezésére, illetve adatokat gyűjtöttünk az egyes szervezeti egységek vezetői (csoportfőnökök, osztályvezetők, önálló alosztályvezetők) hivatali életpályájának számítógépes feldolgozásához. 2009-ben – mint ahogy erről már szó volt – a Nemzeti Kulturális Alap (NKA) pályázatán nyert támogatás révén megterveztük, majd kifejlesztettük az ABTLINFO-hoz kapcsolódó archontológiai adatbázist, ezáltal az 1962 utáni központi állambiztonsági szervek vezetőinek hivatali pályaképére vonatkozó adatokat sikerült az interneten is hozzáférhetővé tenni. Az adatbázisba 2009-ben összesen 282 név került, egyúttal megkezdtük az archontológiához kapcsolódó szervezeti táblák feltöltését is. Egyidejűleg tovább folytattuk az állambiztonsági archontológiai

²¹ Markó György dátum nélküli, az aláírásával kiadott körlevél [1998]. ÁBTL. Markó György TH elnök félhivatalos iratai.

²² 2264/2003. (X.31) Korm. határozat, Határozatok Tára (HT) 2003/50. szám.

kutatásokat a III. Főcsoportfőnökség önálló osztályai vezetői és a megyei állambiztonsági vezetők adatainak kutatásával. 2010-ben az internetre is felkerült 72 megyei főkapitány állambiztonsági helyetteseinek, 2011-ben pedig 23 megyei alosztályvezetőnek a hivatali életútja.

A főosztálynak is komoly szerepe volt a levéltár új internetes folyóiratának, a *Betekintő*nek (www.betekinto.hu) a létrehozásában, működtetésében, szerkesztésében, továbbá a folyóirat internetes megjelentetésében. Az ott megjelenő tanulmányok egy része – különösen az első években – szintén a főosztály munkatársainak volt köszönhető.

Itt is meg kell említeni, hogy 2009-ben az ügynevezett Norvég Alaphoz korábban benyújtott, komplex levéltári állományvédelmi program megvalósítását támogató pályázatra született pozitív döntés nyomán a főosztály több munkatársa vett részt a programban, a munka megszervezésében, megvalósításában a közbeszerzési eljárástól kezdve a pályázat megvalósításához szükséges savtalanító berendezés beüzemeltetésén, az eljárás munkarendjének megszervezésén keresztül a teljes munkafolyamat informatikai hátterének megteremtéséig. 2011 áprilisáig tartott a program, az elkészült anyagok utóellenőrzése, szükség szerinti rendezése azonban még az év végéig elhúzódott. 2011 szeptemberében a levéltári iratok tömeges savtalanításáról rendezett nemzetközi konferencia előkészítésben, rendezésben, valamint a rendezvény lebonyolításában a Levéltári Főosztály számos munkatársa is részt vett.

A felsorolt nagyobb lélegzetű munkák mellett jó néhány kisebb, ám tevékenységünk sokszínűségét jól mutató feladatokat is elláttunk. Így például:

2004-ben a kultuszminiszter felkérésére alakult, az ügynevezett Jaross-listák felkutatására létrehozott bizottság munkájához, 2008-ban pedig az akkori kormányfő megbízásából az ügynevezett Kenedi-bizottság két tagja számára szolgáltatunk adatokat, illetőleg biztosítottuk számukra a témához kapcsolódó levéltári anyagba való betekintést.

2009 első felében a 20 évvel ezelőtti „rendszerváltó” eseményekről – tüntetésekről, demonstrációkról – készítettünk tematikus virtuális kiállításokat, amelynek keretében kilenc különböző eseményről állítottunk össze és tettünk közzé a honlapon válogatott dokumentumokat, fotókat mintegy 250 oldalnyi terjedelemben.

A Magyar Pálos Rend kérésére majdnem 1000 oldalnyi, a szerzetesrendtől elkobzott iratot adtunk vissza eredetiben és digitalizálva.

A lengyel Nemzeti Emlékezet Intézete által szervezett kiállításhoz gyűjtöttünk és digitalizáltunk magyar vonatkozású levéltári iratokat.

2010-ben kidolgoztuk és megvitattuk az oral history műfajához tartozó életútinterjúk készítésére vonatkozó javaslatot, koncepciót, majd 2010–2011-ben hat interjú el is készült. A főosztályon történt személyi változások után 2012-ben fel kívánjuk újítani az oral history interjúk készítésének gyakorlatát.

Közreműködünk a Bibó-centenárium megrendezésében, s végül – a teljesség igénye nélkül – a recski munkatábort bemutató korábbi és jelenlegi kiállítás rendezése és kivitelezése is a főosztály egyik munkatársának érdeme.

Végezetül érdemes megemlíteni, hogy a főosztályra került munkatársak közül az elmúlt 15 évben 18-an szereztek első vagy másoddiplomát, hárman PhD-fokozatot, két kolléga a közeljövőben fejezi be a doktori képzést.

Mint látható, a másfél évtized alatt sikerült felépíteni, kiépíteni azt a stabil alapot, amelyre támaszkodva – a tradicionális értékrendet, értékmegőrző szemléletet tiszteletben tartva – a következő években a szakmai munka új látásmóddal, korszerű eszközökkel tovább folytatódhat. E munka során feltétlen célunk a levéltár alaptevékenységeit jelentő szolgáltatásoknak – az egyéni és a kollektív információs kárpótlásnak – hatékonyabbá, gyorsabbá, korszerűbbé és minél szélesebb körök számára való elérhetővé tétele.